

VELKOSTATEK ZÁKUPY VE TŘETÍ ČTVRTINĚ 19. STOLETÍ

1. DÍL: VZNIK, PODOBA, ZAMĚSTNANCI

LARGE ESTATE ZÁKUPY IN THE THIRD QUARTER OF THE 19TH CENTURY PART 1: ORIGIN, SHAPE, EMPLOYEES

Martin Aschenbrenner

Gymnázium Česká Lípa; martin.as@seznam.cz

Příspěvek je prvním dílem zamýšlené série, která se má zabývat zákupským velkostatkem v době, kdy patřil bývalému císaři Ferdinandovi V. V tomto prvním díle je nejprve popsán proces vzniku panství Zákupy (včetně jeho významných majitelů), jeho podoba na konci roku 1847, kdy jej císař Ferdinand získal, jeho přeměna na velkostatek po zrušení poddanství. Dále se příspěvek stručně zabývá způsobem řízení statků a podrobněji pojednává o zaměstnancích statku Zákupy.

Ferdinand V., Zákupy, panství, ředitelství statků, velkostatek, personál velkostatku, správa velkostatku

This account is the first part of an intended series, which is deemed to refer to the large estate of Zákupy at the time it belonged to ex-emperor Ferdinand V. In this, namely the first part, the process of origin of the manor Zákupy is described at first (including its significant owners), further its shape at the end of 1847, where Emperor Ferdinand acquired it, and its conversion to a large estate after cancellation of serfdom. Furthermore the account briefly deals with the method of managing farmyards and refers to the employees of farmyard Zákupy more in detail.

Ferdinand V., Zákupy, manor, farmyards management, large estate, personnel of a large estate, managing of a large estate

Úvod

Zájem o císaře Ferdinanda V. Dobrotivého, zejména co se týče jeho působení na Českolipsku, mě přivedl také k otázce jeho majetkových poměrů. Celkový pohled na ně však vyžaduje detailnější prozkoumání některých jednotlivostí, alespoň formou sondy. Tak jsem se dostal k tématu, jak fungoval zákupský velkostatek, jeden z osmi, které císaři patřily. Druhým podnětem ke zkoumání tohoto tématu byla rekonstrukce rozsáhlé budovy hospodářského dvora při zákupském zámku, která pochopitelně také vyvolává otázky, jak tento dvůr vlastně fungoval.

Toto téma nebylo ještě zkoumáno, materiálu je však pro něj více než dost. Nachází se zejména v Národních archivu v Praze a ve Státním oblastním archivu Litoměřice, pobočka Děčín. Právě pro velké množství archiválií není snadné se v nich zorientovat a je

velmi pracné a časově náročné je zpracovat. Na druhé straně nedávají ani dost detailně dochované materiály odpovědi na všechny otázky, které by bylo žádoucí v této souvislosti zodpovědět. Podařilo se mi však shromáždit dost informací, které dávají poměrně ucelený a v mnoha směrech zajímavý obraz hospodaření a fungování zákupského velkostatku v době císaře Ferdinanda V., tedy ve třetí čtvrtině 19. století. Zde předkládám první, úvodní část, která uvádí do tématu tím, že podává nejprve obraz celkové podoby velkostatku a dále se zabývá jeho zaměstnanci a praktickým fungováním správy statku. V dalších dílech se podíváme na jednotlivá hospodářská odvětví a také na další činnosti, které velkostatek vykonával.

Vlastnické poměry a vrchní správa

Dřívější vývoj

O osídlení dnešních Zákup a panském sídle na jeho území jsou první písemné zprávy ze druhé poloviny 14. století. O rozsahu tohoto panství víme bezpečněji od začátku 16. století, kdy je tvořilo městečko Zákupy s panským sídlem (hradem, v 16. století přestavěným na zámek) a okolní vsi Božíkov, Brenná, Bohatice, Kamenice a Vlčí Důl, dále vzdálenější ves Častolovice (u České Lípy). Již od začátku 16. století patřilo stejným majitelům, Berkům z Dubé, také nedaleko ležící a až k samým hranicím sahající panství Milštejn, oddělené od panství zákupského panstvím Sloup. Milštejnsko bylo značně větší než Zákupsko a leželo zde městečko Cvikov, rovněž daleko větší a hospodářsky významnější než Zákupy. Hrad Milštejn se v 16. století přestal používat, správa tohoto panství byla v obci Krompach a ještě během 16. století se toto panství stalo natrvalo druhou částí panství zákupského. Stejní majitelé pak získali ještě nedaleko ležící nevelký statek Horní Police s několika vesnicemi.

V roce 1612 koupil všechna tato panství Jan Novohradský z Kolovrat, majitel panství Buštěhrad ve středních Čechách. V roce 1632 přešel tento majetek sňatkem na rod sasko-lauenburských vévodů, kteří již dříve vlastnili v Čechách panství Toužim a Ostrov na Karlovarsku. Během dalších let se jim podařilo získat ještě Kozomín a Zvoleněves ve středních Čechách a Ploskovice na Litoměřicku. Dělením mezi dcery posledního sasko-lauenburského vévody Julia Františka v roce 1689 získala mladší z nich, Františka Sibyla Augusta, Ostrov a další statky na Karlovarsku, kdežto zbytek majetku obdržela starší Anna Marie Františka. Ta pak do své smrti v roce 1741 nejen zvětšila zejména statek Horní Police a panství Ploskovice, ale přikoupila ještě rozsáhlé a bohaté Tachovice ve středních Čechách (se správou v Jenči), dále Kácov v Posázaví a Chlumín.

V roce 1741 zdědila tento rozsáhlý komplex panství jediná dcera Anny Marie Františky, z manželství s rýnským falckrabětem Filipem Vilémem, Marie Anna Karolína, ovdovělá vévodkyně bavorská, a po ní její syn a pak vzdálenější příbuzní z bavorského vládnoucího rodu Wittelsbachů. Proto se tyto statky označovaly jako „falcko-bavorské“. Tehdy bylo prodáno panství Kozomín a zakoupeno větší – Korunní (později Červené) Poříčí. Tím se vývoj této enklávy uzavřel.

V roce 1803 dohodou císaře Františka II. s bavorským vévodou přešel tento majetkový komplex na toskánskou větev Habsburků, tehdy Napoleonem zbavenou jejích držav v Itálii (velkovévoda Ferdinand III.). Proto se pak tento majetek nově označoval jako „toskánské statky“. Po porážce Napoleona rozhodl o novém uspořádání Evropy Vídeňský kongres. Podle něj bylo Toskánsko vráceno toskánské větvi Habsburků, takže ta již neměla zájem na českých panstvích. Článek 101 dohod z Vídeňského kongresu stanovil,

Obr. 1. Napoleon II., zvaný Orlik, po otcově smrti přejmenovaný na Františka Josefa Karla (sbírka autora).

1/ O vývoji panství podrobněji Aschenbrenner 2022, s. 195–224.

2/ Koblasa 2019, s. 15.

3/ Není jasné, proč byl zvolen říjen, když vévodkyně Marie Louisa zemřela až v listopadu.

4/ NA Praha, Úřad nejvyššího dvorského hofmistra císaře Ferdinanda v Praze, i. č. 120, úpravy Pražského hradu, zahrada v Jelením příkopu, pamětní spis J. W. Polaka o předání statků.

5/ NA Praha, Úřad nejvyššího dvorského hofmistra císaře Ferdinanda v Praze, i. č. 120, úpravy Pražského hradu, zahrada v Jelením příkopu, pamětní spis J. W. Polaka o předání statků.

6/ NA Praha, Ředitelství [1848–1918], i. č. 14, příprava a konečné znění konvence o převzetí toskánských panství.

7/ Podrobněji o tom: Koblasa 2019, s. 14–16.

že po smrti Napoleonovy manželky a císařovy dcery Marie Louisy připadne vévodství Lucca k Toskánsku a za to toskánský velkovévoda předá své statky v Čechách vládnoucímu císaři.

V roce 1818 císař povýšil tato panství na vévodství s centrem v Zákupech, aby titul vévody zákupského udělil Napoleonovu synovi a svému vnukovi Napoleonovi II., zvanému Orlik, v té době ovšem přejmenovanému na Františka Josefa Karla (obr. 1). Samotné statky ovšem nadále užívali toskánský velkovévodové (po smrti Ferdinanda III. v roce 1824 jeho syn Leopold II.). Orlik zemřel již v roce 1832. Marie Louisa zemřela 17. prosince 1847 a toskánské statky připadly tedy vládnoucímu císaři, jímž byl Ferdinand V. Dobrotivý, jako jeho soukromý majetek.^{1/}

Předávání toskánských statků císaři Ferdinandovi

K předání toskánských statků byla ustanovena komise. Za císaře byli jejími členy ředitel císařských statků dvorní rada Thadäus Krzisch a komorní prokurátor pro Čechy dvorní rada Leopold Hasner, šlechtic von Artha. Toskánskému velkovévodu zastupovali ředitel statků dvorní rada Wenzel Wunsch, ředitel dolů dvorní rada Theodor Haupt a ředitel panství Ostrov Maximilian Fürtner.^{2/} Komise začala pracovat na zámku v Buštěhradě v únoru 1848.

Už na počátku předávání způsobila nejasnosti otázka, jakou formu mělo vlastnictví těchto statků toskánským velkovévodou. Komise se přiklonila k názoru, že byl pouze jejich uživatelem, a tak je má nyní předat v takové hodnotě, jakou měly v době dohod z Vídeňského kongresu v roce 1815. Bylo proto nutno vypracovat na všech panstvích výkazy stavu dobytka, koní, zásob plodin, materiálu a mnoho dalších, které měly za cíl porovnat stav ke konci října 1847^{3/} se stavem v roce 1815, vyčíslit peněžní hodnotu změn a určit, jestli je celkově větší nebo menší, aby mohlo dojít k vyrovnání mezi bývalým a novým vlastníkem. Předávací protokol byl zpracován až v říjnu 1848, proto další výkazy porovnávaly stav ke konci října 1847 se stavem na konci října 1848, protože příjmy z tohoto období již náležely císaři Ferdinandovi. Mezitím, v září 1848, bylo zrušeno poddanství, a tak nastaly další práce a vykazování související zejména s vyvazováním bývalých poddaných z poddanských svazků. Existuje tím ovšem mnoho materiálu, který ukazuje stav toskánských statků v letech 1847–1848, a z něj je možno vyjít při popisu stavu, který přebíral císař Ferdinand.^{4/}

Komise svou práci skončila závěrečným jednáním 31. července 1849 v Zákupech. Porovnáním stavu majetku v roce 1815 a v roce 1847 se ukázal rozdíl 349 418 zlatých 18 krejcarů konvenční měny ve prospěch toskánského velkovévody.^{5/}

Statky byly císaři Ferdinandovi zapsány až 31. prosince 1849, i když, jak se praví ve zprávě JUDr. Wežeka, patrně právního zástupce, byl císař Ferdinand již od podepsání předávacích listin v září a říjnu 1848 „virtuálním“ majitelem tohoto majetku.^{6/} Na samém konci roku 1849 se tedy císař Ferdinand (obr. 2) stal faktickým majitelem panství Zákupy, Horní Police, Ploskovice, Buštěhrad, Tachovice (se správou v Jenči), Zvoleněves, Kácov a Korunní Poříčí a různých nemovitostí, z nichž asi nejdůležitější byl Toskánský palác na Hradčanech.^{7/} Císař Ferdinand ovšem již v tuto chvíli nepřebíral politickou a soudní pravomoc nad poddanými, veřejné pokladny apod., ale pouze velkostatky, tedy

svůj vlastní, dříve dominikální majetek a ovšem také nárok na schválené náhrady za zrušené poddanské povinnosti.

Konvence o vyrovnání mezi císařem Ferdinandem a toskánským velkovévodou Leopoldem II. byla sepsána zvláštní komisí až 20. srpna 1854 v Zákupcích a ratifikována velkovévodou ve Florencii 16. října téhož roku. Nejpodstatnější v této smlouvě bylo, že se císař Ferdinand zavazoval vyplatit toskánskému velkovévodovi 350 000 zlatých v rakouských bankovkách, a to ve třech termínech do roku 1856 [tab. 1].^{8/}

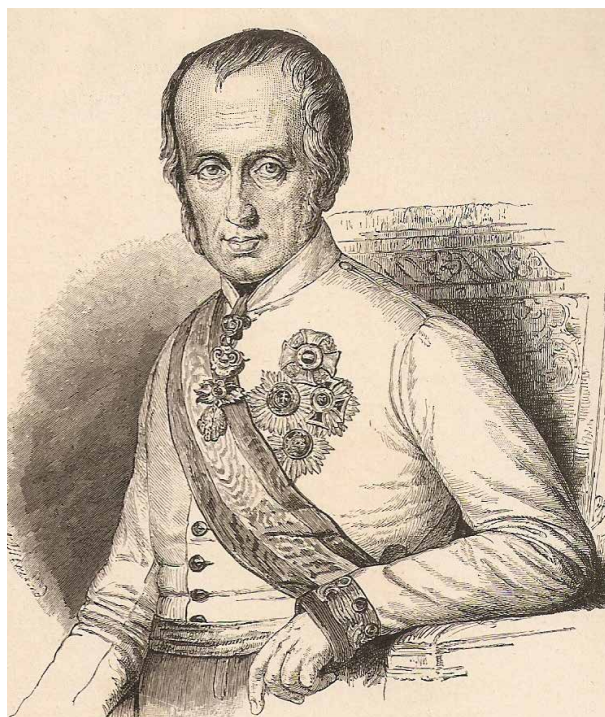
Organizace správy statků

Císař Ferdinand V. Dobrotivý s manželkou Marií Annou odjel hned po svém odstoupení 2. prosince 1848 z Olomouce, kde se v té době zdržoval kvůli revolučním událostem ve Vídni, do Prahy. Ubytoval se na Pražském hradě, který nejdříve považoval za dočasné sídlo. Právě proto, že zdědil toskánské statky v Čechách, rozhodl se nakonec usídlit se zde trvale. Pražský hrad pochopitelně nepatřil do jeho soukromého majetku, ale jako příslušník vládnoucího rodu jej mohl užívat. Za své trvalé sídlo ho prohlásil 4. února 1850.

Dvůr císaře Ferdinanda byl zpočátku, stejně jako tzv. malé dvory jednotlivých Habsburků, součástí dvora vládnoucího císaře, a tudíž byl také řízen z Vídně. I když z Vídně obvykle vyhověli Ferdinandovým požadavkům týkajícím se obsazení služebních míst a dalších záležitostí jeho dvora, byla pro něj tato situace nejen komplikovaná, ale také nedůstojná. Proto si od 1. října 1850 vymohl oddělení svého dvora od dvora vídeňského, takže mohl rozhodovat o jeho záležitostech nezávisle.

V čele dvora císaře Ferdinanda stál nejvyšší hofmistr. Prvním nejvyšším hofmistrem pražského dvora se stal tyrolský hrabě Klemens Brandis, a to již v prosinci 1848. O rok později, 18. prosince 1849, obdržel od císaře Ferdinanda plnou moc, která jej také opravňovala k dohledu nad veškerým císařovým majetkem, tedy i nad jeho soukromými statky. O způsobu jeho vedení statků nemáme zatím doklady. Hrabě Brandis rezignoval na svůj úřad již k poslednímu listopadu 1851 a od 1. prosince téhož roku jmenoval císař svým novým nejvyšším hofmistrem svého švagra hraběte Karla Renata Bombellese, vdovce po parmské vévodkyni Marii Louise. Dne 7. ledna 1852 mu císař vystavil generální plnou moc, kterou na nejvyššího hofmistra přenesl opět i správu svého veškerého majetku. Hrabě Bombelles zavedl velmi přesný způsob úřadování a císaři předkládal ve všech věcech, tedy i v záležitostech jeho statků, zdůvodněné a vysvětlené návrhy, které císař téměř vždy schválil. Generální plná moc tedy rozhodně neznamenal, že si mohl nejvyšší hofmistr dělat s císařovým majetkem, co by chtěl.

Někdy zjara 1855 provedl císař Ferdinand zásadní změnu ve vedení dvora a ve správě svého majetku. Zcela vydělil z kompetence nejvyššího hofmistra všechny hospodářské záležitosti a svěřil je do výhradní péče svému bývalému sekretáři a od roku 1852 tzv. intendantovi Františku Geringerovi. Hraběti Bombellesovi zůstala proto jen víceméně formální pravomoc. Urazil se, vyžádal si do konce října dovolenou, odjel do Francie a odtamtud na svůj úřad nejvyššího hofmistra od 1. listopadu 1855 rezignoval. Císař

Obr. 2. Ferdinand V. Dobrotivý, císař, český a uherský král v letech 1835–1848, majitel zákupského velkostatku 1848–1875 [Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Übersichtband, 2. Abteilung, Wien 1887, s. 245].

^{8/} NA Praha, Úřad nejvyššího dvorského hofmistra císaře Ferdinanda, i. č. 120, úpravy Pražského hradu, zahrada v Jelením příkopu, konvence z roku 1854. V komisii zastupoval toskánskému velkovévodu opět jeho ředitel dolů báňský rada Theodor Haupt, císaře Ferdinanda však jeho nejvyšší hofmistr hrabě Karel Bombelles a tajný rada, státní a konferenční rada svobodný pán Jan Křtitel von Pilgram.

Rubriky	Pro císaře		Pro velkovévodu toskánského	
	Zlatých	Kr.	Zlatých	Kr.
Emfyteuze	54	30		
Dobytek	12			
Pivovar			317	20
Obilí nahrubo semleté, chmel, odpadky z pivovaru, jetelová semena			983	17
Sláma, zelená píce, hlízovité rostliny	920	32		
Skladištní úřad			2 004	54 ½
Lesní úřad			42 911	39 ⅓
Vinné sudy			192	10 ⅔
Důchodní úřad			12 057	54
Meliorační náhrada (náhrada za dům čp. 64 na předměstí Zákup, zakoupený v roce 1833 pro panského myslivce a zároveň ke scelení panských pozemků)			1 400	
Celkem	987	2	65 867	17 ⅛
Tedy pro velkovévodu toskánského			64 880	17 ⅛

Tabulka 1: Porovnání stavu majetku na bývalém zákupském panství ukazuje tabulka k 15. 7. 1848.

rezignaci přijal a jmenoval novým nejvyšším hofmistrem pouhého barona Paula von Airoldiho. Na uspořádání kompetencí se nic nezměnilo, a tak od roku 1855 vládl nad veškerým majetkem císaře Ferdinanda „intendant“ vládní (později dvorní) rada František Geringer, který tak byl také bezprostředním nadřízeným císařových statků, a to až do Ferdinandovy smrti v roce 1875.^{9/}

Nejvyšší úřad spravující toskánské statky v Čechách sídlil v Toskánském paláci na Hradčanech a nazýval se Administrace toskánských statků. JUDr. Wežek tam dal dopisem ze dne 3. ledna 1850 na vědomí zaknihování majetku na císaře Ferdinanda (s opisem rozhodnutí zemského soudu),^{10/} a tak teprve v lednu 1850 mohl začít císař Ferdinand provádět potřebné změny a vlastní opatření.

Administraci toskánských statků vedl již zmiňovaný dvorní rada Wenzel Wunsch, nyní již čtyřiasedmdesátiletý, a tudíž patrně odešel od penze. Po převzetí statků se císař Ferdinand rozhodl k několika změnám. Od 16. ledna 1850 změnil název tohoto centrálního úřadu na Ředitelství statků Jeho Veličenstva císaře Ferdinanda a od téhož dne jmenoval do jeho čela jako ředitele JUDr. Wolfganga Prokopa Poláka, který byl zároveň jeho právním zástupcem. Úředníkům ředitelství byl nový ředitel představen v kanceláři 25. února 1850 v 10 hodin dopoledne. Jménem císaře provedl tyto změny ještě hrabě Brandis.^{11/}

Dalšími zaměstnanci ředitelství byli sekretář Adolf Erber, pokladník a archivář Moritz Tietz, který zároveň vedl také pokladnu císaře Ferdinanda, zvláštní postavení měla účtárna v čele s Johannem Saudným. Nižší úřednictvo tvořili dva revidenti účtárny

^{9/}Ke dvoru císaře Ferdinanda: Aschenbrenner 2015. Tam i podrobněji o kompetencích nejvyšších hofmistrů, jejich osobnostech a jejich úřadu.

^{10/}NA Praha, Ředitelství [1848–1918], i. č. 14, příprava a konečné znění konvence o převzetí toskánských panství.

^{11/}NA Praha, Ředitelství [1848–1918], i. č. 110, jmenování ředitelů statků.

a jeden kancelista ředitele statků. Vedle toho ovšem disponovalo ředitelství kancelářským sluhou a podomkem, kteří se starali o provoz kanceláří. Ke kancelářské službě si ředitel v případě mimořádných prací vyžadoval úředníky z jednotlivých statků, naopak úředníci ředitelství byli občas využíváni císařovým dvorem.

V prosinci 1854 se císař Ferdinand rozhodl k zásadní změně. Zjistil totiž mezitím, že stálého právního zástupce nepotřebuje a že správu statků je třeba svěřit hospodářskému odborníkovi, nikoliv právníkovi. Ředitele Poláka proto s poděkováním a poctami k 31. prosinci 1854 propustil a po krátké době provizorního vedení prostřednictvím dvou úředníků, Erbera a Saudného, jmenoval od 1. března 1855 novým ředitelem Lamberta Senfta, nejprve provizorně, ale již 10. srpna téhož roku definitivně.^{12/} Zatímco provizorní jmenování provedl ještě nejvyšší hofmistr hrabě Bombelles, pod dalšími akty již je podepsán František Geringer. Obsazení míst na ředitelství se v průběhu let pochopitelně měnilo, s ohledem na téma věnujeme krátkou pozornost pouze ředitelům.

Lambert Senft si v prvních letech svého působení nechával dělat od účtárny podrobné přehledy o příjmech a výdáních statků, aby mohl určit možnosti rozvoje, a v roce 1858 o tom podal císaři zprávu. Doporučil jako „zlatou střední cestu“ postupné a trvalé zvyšování síly půdy a tím i její produktivity.^{13/}

Krise v řízení statků nastala v roce 1866, v době prusko-rakouské války, kdy byla naše armáda poražena a Čechy obsazeny od Prusů. Ředitel Senft byl již od března nemocný, předpokládala se u něj rakovina žaludku, ale později rakovina jater a v srpnu 1866 odhadovali zachování jeho života již jen na tři měsíce. Zastupoval ho Johann Zapotocki, ale ten v červenci, právě v době pruské okupace, onemocněl také, snad tyfem.^{14/} František Geringer pověřil proto vedením statků účetního Johanna Saudného a zároveň hospodářského pojezdného z (Velké) Dobré Josefa Bertela,^{15/} kterému svěřil menší a v mimořádných případech, jak to vyžadovala současná situace, samostatná rozhodnutí. Rok poté, 30. července 1867, císař Ferdinand zprostil Johanna Saudného tohoto úkolu a Josefu Bertelovi ponechal samostatné vedení (jako provizornímu inspektorovi) a od 1. ledna 1868 jej jmenoval ředitelem statků. Josef Bertel pak zůstal ředitelem statků až do smrti císaře Ferdinanda v roce 1875, tedy do konce sledovaného období.^{16/}

Na rozdíl od předchozích dvou ředitelů znal Josef Bertel (*6. 2. 1829) Zákupsko poměrně dobře, od 1. října 1856 do 15. září 1860 tam působil jako asistent správce statku.^{17/} V sedmdesátých letech se stal známým svými zdokonaleními zemědělského nářadí, zejména strojem k setí řepy, který zároveň i hnojl.^{18/}

Ředitelé statků zcela samostatně rozhodovali jen o minimu záležitostí. Svá rozhodnutí předkládali Františku Geringerovi, který je většinou označil svou vidimací, nebo připsal, že rozhodnutí schvaluje, jen výjimečně připojil delší text. Činil tak téměř okamžitě po napsání příslušného ředitelova vyjádření, jak o tom svědčí data na dokumentech; obvykle je Geringerovo stejné, nebo o den mladší než datum ředitelovo. Ředitel byl se správci statků v osobním styku – buď jezdil on na statky, nebo ředitelé do Prahy, na mnoha příkazech je totiž napsáno, že byly sděleny ústně.

12/ Jako právního zástupce pak využíval externě advokáta Karla Helmigera. NA Praha, Ředitelství (1848–1918), i. č. 111, zaměstnanci pokladny, advokát císaře...

13/ NA Praha, Ředitelství (1848–1918), i. č. 162, dílčí bilance jednotlivých správ císařských velkostatků, zprávy o hospodaření... Zpráva Lamberta Senfta z 10. 2. 1858.

14/ NA Praha, Ředitelství (1848–1918), i. č. 305, příprava evakuace dobytka a odvozu pokladen... 1866.

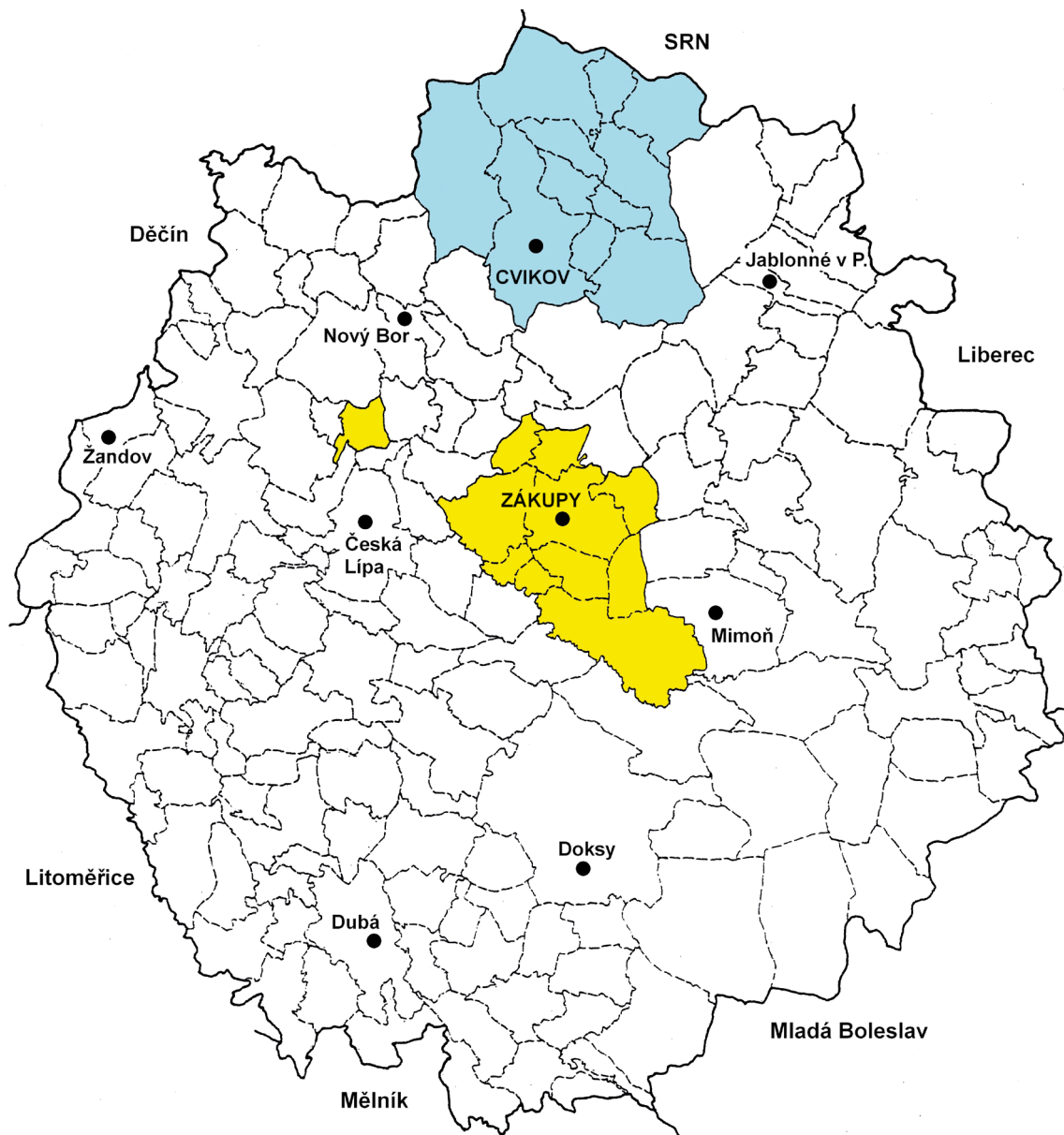
15/ Josef Bertel se narodil 6. února 1829, k tehdejšímu toskánským statkům nastoupil jako praktikant v roce 1844; v letech 1856–1860 působil v Zákupech jako asistent. NA Praha, Ředitelství-knihy, i. č. 377.

16/ NA Praha, Ředitelství (1848–1918), i. č. 110, jmenování ředitelů statků.

17/ NA Praha, Ředitelství-knihy, i. č. 377.

18/ Sitenký, František a kolektiv: Hospodářský slovník naučný I, s.254–255.

19/ Palacký 2019, s. 99.

Obr. 3. Poloha horního dílu (žlutě) a dolního dílu (modře) zákupského panství v rámci okresu Česká Lípa podle stavu v roce 1847 (kresba J. Panáček).

Vznik a podoba zákupského velkostatku

K zákupskému panství patřily na začátku předávacích prací, v roce 1847 (obr. 3), v zákupském (horním) dílu městečko Zákupy (Reichstadt) a vsi Nové Zákupy (Neu-Reichstadt; vznikly prodejem a rozparcelováním panského hospodářského dvora na konci 18. stol.), Lasvice (Klemensdorf), Starý a Nový Šidlov (Alt- a Neu-Schiedel), Kamenice (Kamnitz), Božíkov (Götzdorf), Brenná (Brenn), Vlčí Důl (Wolfsthal) s Vítkovem (Leskenthal), Bohatice (Voitsdorf), Boreček (Heidedörf), Dobranov (Dobern), Častolovice (Schasslowitz). Krompašský (dolní) díl tvořilo městečko Cvikov (Zwickau) a vsi Svor (Röhrsdorf), Rousínov (Morgenthau), Trávník (Glasert), Drnovec (Kleingrün), Kunratice (Kunnersdorf; ve středověku samostatný statek), Mařenice (Gross-Mergenthal), Mařenický (Klein-Mergenthal), Naděje (Hoffnung), Juliovka (Juliusthal), Horní a Dolní Světlá (Ober- a Nieder-Lichtenwald), Krompach (Krombach) a Valy (Schanzendorf).¹⁹⁷

Správa panství sídlila na zákupském zámku, jí podřízená správa pro krompašskou část v Krompachu, v budově, jež se rovněž označovala jako zámek. Úřad nadlesního (tedy hlavní správa všech lesů na panství) však byl však umístěn ve Svoru.

Zákupský díl sousedil na východě s panstvím Česká Lípa-Nový Zámek hrabat Kouniců (Michal Karel a od roku 1852 poslední Kounic Albrecht), na jihu s panstvím Doksy hrabat Valdštejnů z Mnichova Hradiště (Kristián, od roku 1858 Arnošt), na východě s panstvími Mimoň a Stráž pod Ralskem hrabat Hartigů (bývalý císařův ministr František a od roku 1865 jeho bratr Edmund) a na severu jej oddělovalo od krompašského dílu panství Sloup hrabat Kinských (Karel ml., od roku 1856 jeho matka Alžběta). Poslední sousedilo tedy z jihu a ze západu s krompašským dílem, který na východě sousedil s panstvím Jablonné Pachtů z Rájova (později však majitele rychle měnilo) a severněji sahal ke státní hranici se Saskem, severozápadně se pak dotýkal ještě panství Rumburk (Lichtenštejnové) a Česká Kamenice (knižecí větev Kinských).

Na celém panství stálo 3 264 domů a žilo 22 487 obyvatel.^{20/}

Zákupským dílem procházela státní silnice moravsko-saská od Mimoně přes Bohatice, Zákupy, Lasvice, Starý a Nový Šidlov a dále na Sloup, ze Zákup měla jako odbočku děčínskou silnici přes Dobranov na Českou Lípu. V krompašském dílu byla důležitá státní silnice od Nového Boru přes Svor a dále na Dolní Podluží a ve Svoru se od ní oddělující silnice přes Cvikov, Drnovec, Kunratice a dále na Jablonné. Kromě toho tudy vedly i čtyři silnice zemské (Celní cesta: Zákupy-Nové Zákupy-Cvikov-Mařenice-Dolní Světlá; Dolní Světlá-Waltersdorf v Sasku; Juliovka-Krompach-Valy-Johnsdorf v Sasku; Nová Huť = součást Svoru- Horní Světlá).^{21/}

Obyvatelé zákupského dílu se vzhledem k lepším přírodním podmínkám více zabývali zemědělstvím, větší význam měla výroba bavlněných látek, předení vlny a bělení. Významnými podniky zde byly kartounka Leitenbergerů v Nových Zákupích a papírna v Borečku. V krompašském dílu se obyvatelstvo bylo nuceno ve větší míře věnovat domácí výrobě. Pracovaly tam dvě továrny na červenou přízi ve Cvikově, barvírna příze na tureckou červeň a sklářská huť ve Svoru a přádelna bavlny v Mařenicích.^{22/}

Poddaní platili dědičné nájmy jak v hotových penězích, tak v robotách, méně v naturáliích (nejvíce v žitě, podstatně méně v pšenici a ještě méně v ovsu).^{23/} Zvláštní, nestálé nájmy platili tkalci, pekaři, Židé (jako ochranný plat) a hostinští z výčepů. Kromě toho pochopitelně plynuly majiteli panství příjmy z režijního podnikání.

Zpracovávání podkladů pro předání toskánských statků začalo na jednotlivých panstvích zřejmě okamžitě, když vešlo ve známost, že parmská vévodkyně Marie Louisa zemřela. Již ze zprávy o těchto pracích z 26. února 1848 totiž vyplývá, že v Zákupích byla podstatná část účtů dokončena a s dohotovením dalších se počítalo do konce března.^{24/} Avšak právě v březnu 1848 začala v Rakouském císařství revoluce a už do petice přijaté 11. března ve Svatováclavských lázních v Praze se dostal požadavek zrušení poddanství a z něj plynoucích břemen. A již patentem z 28. března toho roku byla zrušena robota, ovšem s ročním odkladem, aby mohly být provedeny v tomto roce bez problémů polní práce a aby se zemský sněm mohl zatím dohodnout na náhradách. V červenci a srpnu se horečně jednalo o podobě zrušení poddanství, zejména má-li být zrušeno za náhradu, či bez ní, a nakonec 7. září přijat zákon o zrušení poddan-

20/ NA Praha, Ředitelství (1848–1918), i. č. 162, dílčí bilance jednotlivých správ císařských velkostatků, zprávy o hospodaření... Zpráva Lamberta Senfta z 10. 2. 1858.

21/ NA Praha, Ředitelství-knihy, i. č. 177, popis předávaného velkostatku Zákupy 1849.

22/ NA Praha, Ředitelství-knihy, i. č. 177, popis předávaného velkostatku Zákupy 1849.

23/ NA Praha, Ředitelství-knihy, i. č. 177, popis předávaného velkostatku Zákupy 1849.

24/ NA Praha, Ředitelství (1848–1918), i. č. 1, jednání o předání a vyúčtování panství..., zpráva generální inspekce z 26. 2. 1848. 25/ Černý 2017, s. 228–229.

ství.^{25/} Zároveň s předáváním musely být tedy prováděny práce k vyvázání z poddanství. Předávací protokol bývalého zákupského panství byl ukončen 15. července 1849.^{26/}

V té době se tedy již nejednalo o panství, nýbrž o velkostatek. Vesnice panství, a tedy i politická a soudní agenda přešly z vrchnostenského úřadu na úřady a soudy státní. Ačkoliv se Zákupy snažily stát se okresním městem pro okolní vsi, které tvořily bývalé panství, nezdařilo se jim to.^{27/} Všechny obce bývalého zákupského panství nyní patřily do politického okresu Česká Lípa. Zákupsko spadalo do soudního okresu Mimoň kromě Lasvic a Starého a Nového Šidlova, jež připadly k soudnímu okresu Nový Bor, Častolovice do soudního okresu Česká Lípa a celé Krompašsko tvořilo soudní okres Cvikov.^{28/} V roce 1855 se soudní okresy staly zároveň sídlem okresů politických a okresní úřady spojeny s okresními soudy.^{29/}

Jak již bylo řečeno, součástí předávacích prací bylo porovnání stavu z roku 1815 a 1847 (k 31. říjnu) s cílem dosáhnout toho, aby císař převzal tento majetek ve stejné hodnotě. Na zákupském panství se majetek vrchnosti výrazně zhodnotil, zejména v oblasti lesů, a tak za to měl dostat toskánský velkovévoda 64 880 zl. 17 1/8 krejcaru.

Zákupský velkostatek převzatý císařem Ferdinandem tvořily jednak budovy, jednak pozemky. Z budov to byl především sídelní zámek v Zákupěch, včetně předzámčí, rozsáhlého hospodářského dvora, jehož součástí byl i pivovar a palírna, s kůlnami, stodolami apod., zahrada a park, dále zámeček, či spíše úřední dům, v Krompachu, rovněž s hospodářskými budovami včetně pivovaru. Vedle toho patřila k velkostatku také cihelna v Zákupěch a pak již téměř výhradně obydlí zaměstnanců lesů.

Celková rozloha produktivních pozemků (pole, louky, pastviny, zahrady, rybníky, lesy) velkostatku čítala 5 722,6 ha, větší část z toho v krompašském díle, a to 3959,9 ha. V obou dílech tvořily naprostou většinu této produktivní půdy lesy – celkem 5247 ha, opět ponejvíce v krompašském díle, totiž 3894 ha. Výměry ostatních druhů produktivní půdy (pole, louky, zahrady, pastviny a rybníky) byly v krompašském díle zcela zanedbatelné, v zákupském dílu bylo více polí (245 ha) a luk (136,6 ha). Rybníky sice byly vykáženy, ale fakticky neexistovaly, všechny byly vysušeny a využívaly se jako louky, jež se však stále podle rybníků jmenovaly (např. louka Nového rybníka). Neproduktivní půda (stavební místa, cesty, řeky, potoky) obnášela jen asi 117 ha.^{30/}

Pozemky velkostatku se nacházely v katastru obou městeček a všech vesnic bývalého panství kromě Častolovic a Kunratic. Kromě lesů se jednalo o nepatrné výměry. Pouze v katastru Zákup (včetně jejich předměstí a Nových Zákup) bylo více polí a luk (polí 148,8 ha, luk 63,62 ha), podstatně méně polí a luk ještě v sousedních vsích Božíkov (počítán dohromady s Vlčím Dolem a Dobranovem) a Brenná (počítána dohromady s Borečkem). V ostatních obcích se nacházela produktivní půda v nepatrných výměřích, nebo vůbec, s výjimkou lesů (tab. 2)

Správa velkostatku a jeho zaměstnanci

Seznam zaměstnanců zákupského panství ze 13. listopadu 1848 obsahuje šedesát osob.^{31/} Podobný, i když k jinému účelu sestavený seznam, z 1. ledna 1856 čítá o pět osob méně.^{32/} Mírné zmenšení počtu zaměstnanců je dáno tím, že seznam z roku 1848 ukazuje ještě dobu, kdy vrchní správa, i když již v zastoupení státu, zajišťovala politickou a soudní správu bývalých poddaných, která teprve během let 1849–1850 postupně pře-

26/ NA Praha, Ředitelství-knihy, i. č. 177, popis předávaného velkostatku Zákupy 1849.

27/ K tomu podrobně Sovadina 2022.

28/ Sovadina 1998, s. 31–32.

29/ Sovadina 1998, s. 49.

30/ Míry se uvádějí v rakouských jitrech a čtverečních sázích, zde přepočteno na hektary.

31/ NA Praha, Ředitelství [1848–1918], i. č. 250, zásadní hospodářská nařízení o výrobních opatřeních v rostlinné a živočišné výrobě,...

32/ NA Praha, Ředitelství [1848–1918], i. č. 672, tabulky pro výpočet platů a deputátů.

Druh půdy	Zákupský díl	Krompašský díl	Celkem
Pole	245	16,8	261,8
Louky	136,6	40,3	176,9
Pastviny	9,5	7,6	17,1
Zahrady	8,9	0,2	9,1
Rybníky	9,5	0,9	10,4
Lesy	1353	3894	5247
Celkem	1762,7	3959,9	5722,6

Tabulka 2: Výměra produktivní půdy na velkostatku Zákupy při jeho převzetí císařem Ferdinandem (v hektarech; původní míry uvedeny v rakouských jitrech = 0,5755 ha a čtverečních sázích vídeňských = 3,597 m²).

šla na nově budované úřady a instituce státní. Snížení se tedy týkalo zaměstnanců kanceláře, nikoliv vlastního hospodářství. Naproti tomu s ohledem na to, že se nákupský zámek stal letním sídlem bývalého císaře, přibýlo několik zaměstnanců pečujících přímo o zámek. Část osob nacházejících se v seznamech měla zaměstnanecký poměr jen částečný, věnovali se převážně jiné činnosti a pro panství či statek vykonávali jen malou část práce (např. lékař, kominík, seřizovač věžních hodin aj.). Vzhledem k charakteru zdejšího hospodářství měla největší počet zaměstnanců lesní správa.

Správa nákupského panství, nyní statku, měla sídlo přímo v nákupském zámku. V době převzetí velkostatku císařem Ferdinandem se kanceláře správy statku a důchodního nacházely v přízemí hlavní zámecké budovy, stejně jako byt důchodního, zatímco správce statku měl byt v prvním patře. Byly dalších úředníků, penzistů a jiných zaměstnanců obsahovalo předzámčí a hospodářský dvůr v jeho sousedství.^{33/}

V čele správy stál vrchní úředník, nazývaný nyní spíše správcem statku. Tuto funkci zastával v době převzetí statku císařem Ferdinandem Petr Grömling. Pocházel z významné pražské rodiny vyšších úředníků, která dokonce vlastnila rokokový palác na Malostranském náměstí.^{34/} Narodil se 7. září 1790 v Praze, v době převzetí statků císařem Ferdinandem mu tedy bylo téměř šedesát let. Na poměry tehdejších úředníků byl značně vzdělaný – studoval filozofii a jeden rok i techniku. Zpočátku nepříliš dlouho pracoval (resp. praktikoval) ve službách Fürstenberků a Schönbornů, ale již v roce 1810 byl přijat k toskánským statkům v Čechách. Nejprve krátce působil na administraci v Praze, pak však, jak bylo u zaměstnanců statků zvykem, postupně prošel různými služebními místy v hospodářské správě na různých panstvích. V roce 1830 se stal ředitelem panství Kácov a v roce 1841 vrchním úředníkem panství Zákupy.^{35/}

Obdržel sice mnoho pochvalných vysvědčení a dekretů, jistě spravoval svěřený majetek dobře, protože byl přísný, a jak svědčí jeho písmo, také velmi energický (obr. 4). Avšak přinejmenším část jemu svěřených poddaných z něj nebyla nadšena, jak uvádí cvikovská městská kronika. Podle ní si na něj ve Cvikově několik tamějších obyvatel počíhalo a chtělo mu nějak dát na pamětnou (podrobnosti plánu kronika neuvádí, jen to, že mu do kočáru dali pro výstrahu koště namočené v močůvce), ale díky hostinské z panského domu Franzisce Paulové se zachránil.^{36/}

Když se Ferdinand V. rozhodl, že bude zámek v Zákupích, spolu s Ploskovicemi, využívat jako své letní sídlo, byla celá hlavní budova zabráná pro něj a pro jeho dvůr, pro nějž musely být vyklizeny i prostory v předzámčí (obr. 5) a snad i některé v hospodářském dvoře. Pro Petra Grömlinga to znamenalo, že se musel i s rodinou přestěhovat do bytu

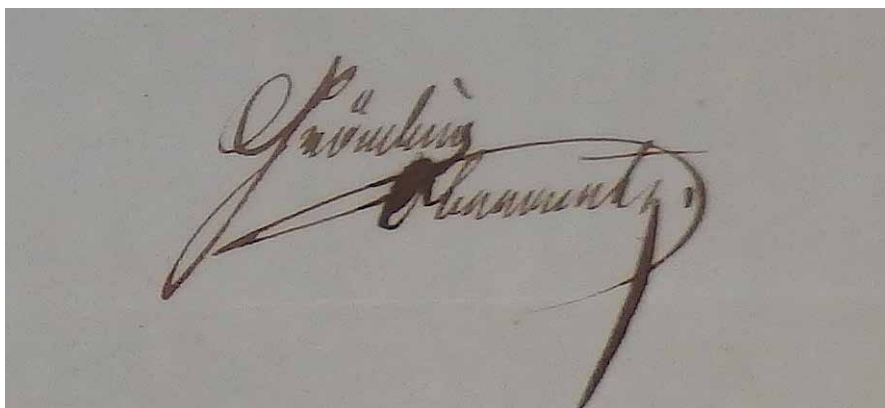
33/ NA Praha, Ředitelství-knihy, i. č. 177, popis předávaného velkostatku Zákupy 1849.

34/ Kalinová – Hnojil 2016, s. 273.

35/ NA Praha, Ředitelství (1848–1918), i. č. 206, kvalifikační tabely administrativních, hospodářských a lesních zaměstnanců a zřízenců.

36/ SOKA Česká Lípa, AM Cvikov, i. č. 45, kronika města 1923–1943, fol. 75–76.

Obr. 4. Podpis správce zákupského statku Petra Grömlinga (NA Praha, Ředitelství 1848–1918, inv. č. 1).

Obr. 5. Předzámčí zákupského zámku, kde měli do roku 1848 byty zaměstnanci statku (včetně penzionovaných zaměstnanců a vdov) (foto autor 2021).

v hospodářském dvoře (čp. 4). Měl tehdy o šestnáct let mladší manželku Annu a spolu s nimi žili ještě synové Karel (*1827), Theodor (*1834) a dcery Marie (*1831) a Rosa (*1834).^{37/}

Ještě v listopadu 1848 pracovalo kromě správce statku v zákupských kancelářích devět osob a tři praktikanti a k tomu v Krompachu správce, dva písaři a jeden praktikant. Obdobná situace panovala až do roku 1850, kdy statky převzal císař Ferdinand. Tehdy se teprve definitivně ustavila nová státní správa a soudnictví, a tak mohla být tato agenda z vrchnostenského úřadu předána a spolu s ní i někteří úředníci, z nichž však mnozí zůstali ve službách císaře a přešli na místa na jiných statcích, na ředitelství v Praze, či dokonce u císařova dvora. U některých známe jejich nové zařazení, jména jiných se ztrácejí, ale není jisto, zdali odešli na státní úřady, do penze, či zemřeli.

Během roku 1850 a počátku roku 1851 se situace ustálila a pak se již měnila jen málo. Zatímco Petr Grömling disponoval v roce 1848 třemi písaři, na začátku roku 1851 u něj pracoval asistent a jeden písař a od roku 1852 již jen asistent.

Ke konci července 1850 skončil justiciář (soudce) František Tietz, toto datum nám tedy ukazuje faktické předání soudnictví státu, ačkoliv okresní soudy v Mimoni a v České

37/ SOkA Česká Lípa, AM Zákupy, i. č. 50, obyvatelská kniha Zákup od roku 1855, fol. 20.

Obr. 6. Desky účetní knihy – manuálu výdajů za rok 1856 [SOA Litoměřice-pobočka Děčín, Vs Zákupy, inv. č. 828].

Lípě zahájily svoji činnost již 27. května a okresní soud ve Cvikově 10. června.^{38/} Od roku 1851 zcela zmizelo místo obročního.

Správu financí nadále zajišťoval důchodní (obr. 6), který měl původně značně autonomní postavení, podepisoval řadu rozhodnutí vedle vrchního úředníka. Nyní se patrně stal podřízeným správcem statku. Místo dvou písařů si však od roku 1851 musel vystačit s jedním asistentem, nebo písařem (titul se střídá). Stejně tak se museli správce statku i důchodní od roku 1852 spokojit pouze s jedním kancelářským sluhou dohromady. Od 10. února 1851 do 7. dubna 1853 zastával úřad důchodního František Zenker a po něm nastoupil Johan Petters. Oba se později stali správci zákupského velkostatku, jak o tom ještě bude řeč.

Správci v Krompachu byl nyní místo dvou písařů přidělen jen jeden (od roku 1856 asistent) a zřejmě tam byl zaměstnán také kancelářský sluha. Místo správce zastával Josef Höhne a po jeho penzionování od března 1856 bylo zrušeno a nahrazeno lesním pojezdným.

V kancelářích celého panství tedy nakonec pracovalo šest osob a jeden nebo dva kancelářští sluhové.

Nižší, obslužný personál tvořil především vodák (uváděný také jako vrtač rour), který se staral o vodovod, a vrátní, včetně nočních. Správa statku vyplácela také paušál ranhojičů (od roku 1852 lékaři), který pečoval o zaměstnance statku, ale měl také vlastní praxi, podobně tomu bylo u kominíka, který se staral o komíny na budovách. Refundovala

^{38/} *Sovadina* 1998, s. 40.

také ploskovické správě statku část mzdy stavitele Böhma, který se staral o technický stav budov na obou statcích a také v Horní Polici.^{39/}

Personál hospodářského dvora tvořil jednak vrchní mlavec, jednak šafář se šafářkou, jim byli podřízeni zaměstnanci stájí a chlévů: pasák krav, 4 pacholci u koní, 2 pacholci u volů a 5 děveček u krav. K zámku patřila také zahrada a park, v nichž pracoval zahradník se dvěma pomocníky a v letech 1852–1854 také hlídač.

Když si císař Ferdinand v roce 1850 zvolil Zákupy za jedno ze svých letních sídel, bylo nutno se také více starat o interiéry zámku. Doposud byl jako jediný zámecký zaměstnanec veden seřizovač hodin na věžičce předzámčí. Tuto práci zajišťoval vedle své živnosti zákupský zámečník Ducke. Od 15. února 1851 bylo nově vytvořeno místo zámeckého inspektora a jemu byli dáni k ruce uklízeč pokojů (od 1. října 1851) a zámecký podomek (od 1. února 1852).

Správce statku na konci každého měsíce vypracovával hlášení o stavu statku pro pražské ředitelství. Nepsal je sám, diktoval je písaři či asistentovi a pouze podepisoval. Ačkoliv, jak uvidíme, rostlinná výroba tvořila jen nepatrnou část příjmů statku, začínala zpráva vždy informací o počasí a s tím souvisejícím stavem setby, případně sklizňových prací, a luk. Po této, často nejobsáhlejší části následovaly informace o živočišné výrobě (zejména o zdravotním stavu dobytka), stavebních pracích na panských budovách, případně o personálních záležitostech, zvláštních událostech apod. Zprávy končily údaji o odbytu dřeva, počtu várek piva v pivovarech, počtu vyrobeného zboží v cihelně. V roce 1856 přibýly údaje o využití potahů a o práci nádeníků. Ke zprávám se přikládalo mnoho výkazů jednotlivých položek hospodaření. Zpočátku poměrně stručné zprávy se během několika let stávaly obsáhlejšími. Četl je přímo ředitel statků a ke každé buď napsal, že byla vzata na vědomí, nebo připsal odpověď, kterou pak přepsala a expedovala kancelář.

Souhrnnou zprávu o lesích podával správci statku jednou ročně Lesní úřad ve Svoru. Od dubna 1856 informace o odbytu dřeva ze zpráv statku mizí a za rok 1856 již podával nadlesní Seeland roční zprávu přímo ředitelství do Prahy. Lesní správa se tak začala osamostatňovat, a proto o zaměstnancích lesů, kterých bylo mnoho, pojednáme zvlášť v části o lesnictví.

Ředitel statků Polák ve zprávě ze své inspekční cesty 12. prosince 1853 konstatoval, že vrchní úředník Grömling velmi schází a stěžuje si na bušení srdce.^{40/} Přesto byl dán do penze až ke konci roku 1856. Přestěhoval se pak do Prahy, kde také 2. května 1881 zemřel a byl pohřben do hrobky Grömlingů na Malostranském hřbitově.^{41/}

Nový správce statku Zákupy Johan Petters byl o pouhých devět let mladší než jeho předchůdce – narodil se 15. února 1799 v Buštěhradě a tam nastoupil již od 1. listopadu 1815 jako úřední praktikant, když předtím ještě stačil jeden rok studovat techniku. Od roku 1821 prošel řadou úředních míst ve správě statků, mj. působil v letech 1828–1829 jako písař správy v Kropáčově a poté do roku 1831 jako písař vrchní správy v Zákupěch. Do Zákup se pak vrátil již za císaře Ferdinanda, od 8. dubna 1853 zde byl jmenován správcem II. třídy a od 1. ledna 1857 převzal správu zákupského statku. Jeho předchůdce Grömling jej považoval za schopného, pilného a přesného, za praktického hospodáře a vedoucího účtů.^{42/} V Zákupěch bydlel v předzámčí (v čp. 3), s manželkou, dcerou Emanuelou a synem Ferdinandem Karlem, narozeným teprve v roce 1855.^{43/}

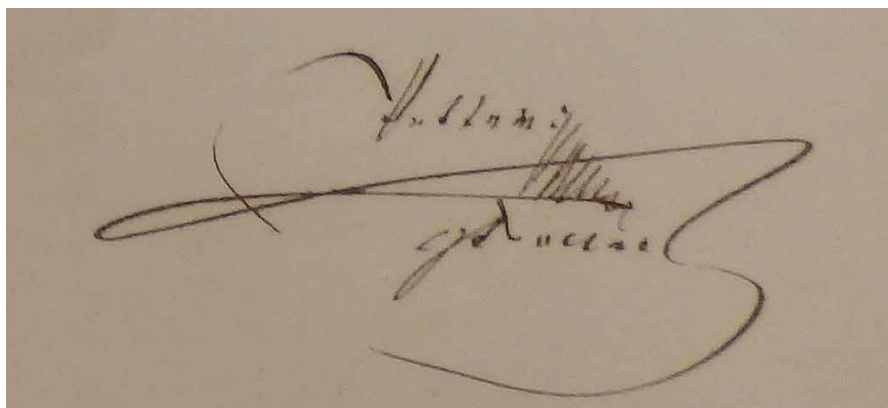
39/ SOA Litoměřice-pobočka Děčín, Vs Zákupy, i. č. 816, 818, 820, 822, 824, 826, 826, 828, peněžní manuály výdajů 1850–1856; NA Praha, Ředitelství (1848–1918), i. č. 250, zásadní hospodářská nařízení o výrobních opatřeních v rostlinné a živočišné výrobě..., i. č. 672, tabulky pro výpočet platů a deputátů.

40/ NA Praha, Úřad nejvyššího dvorského hofmistra císaře Ferdinanda, i. č. 182, zprávy o provedených inspekčních cestách ředitele statků.

41/ Kalinová – Hnojil 2016, s. 273.

42/ NA Praha, Ředitelství (1848–1918), i. č. 206, kvalifikační tabely administrativních, hospodářských a lesních zaměstnanců a zřízenců.

43/ SOkA Česká Lípa, AM Zákupy, i. č. 50, obyvatelská kniha Zákup od roku 1855, fol. 66.

Obr. 7. Podpis správce zákupského statku Johana Petterse (NA Praha, Ředitelství 1848–1918, inv. č. 219).

Z Pettersovy doby bohužel nejsou účetní knihy tak zachované, aby z nich bylo možno zjistit stav zaměstnanců statku. Protože ale v době od roku 1873, kdy máme opět dobré informace o stavu personálu, je vidět, že se proti době Grömlingově počet a složení zaměstnanců v zásadě nezměnilo (měnily se občas názvy jednotlivých funkcí), můžeme předpokládat, že i v době Johana Petterse zůstalo složení zaměstnanců stejné. Můžeme však bohužel doložit pouze některé konkrétní zaměstnance. Nepodařilo se zatím zjistit, kdo byl v prvních letech jeho působení důchodním. Až od 1. ledna 1861 nastoupil tento úřad, který se však již místo „správce důchodu“ nazýval „důchodní kontrolor“ František Fanta, jenž zde již celý předchozí rok pracoval jako asistent důchodního úřadu. Pro nového správce bylo jistě i výhodné, že zde pracoval těsně před převzetím svého nového místa, a tak měl dobrý přehled o všem, co se zde dělo.

Vyplatilo se mu to hned po jeho nástupu, kdy musel řešit spory mezi zaměstnanci. Zákupská šafářka Röschelová, panovačná, a to zřejmě i vůči svému manželovi – šafáři, totiž u své sestry, šafářky v Ploskovicích, pomluvila zákupského vrchního mlatce jako nepoctivého. Tato informace se z Ploskovic dostala až na ředitelství a to žádalo vyšetření. Petters se, i s odvoláním na svého předchůdce a bývalé i nynější úředníky správy statku (mj. i na Leopolda Pocheho, který v té době již dávno pracoval u císařova dvora v kanceláři nejvyššího hofmistra), vrchního mlatce zastal. Ředitel statků nařídil, aby si šafáře i šafářku správce statku předvolal a rázně jim sdělil, že pokud si nebudou hledět pouze své práce, budou bez náhrady propuštěni ve čtyřtýdenní výpovědní lhůtě. Hned také instruoval správce statku, jak má v takovém případě postupovat.^{44/}

Johan Petters nadále, stejně jako Petr Grömling, sepisoval každý měsíc hlášení na ředitelství do Prahy (obr. 7) a ředitel Senft odpovídal. Téměř úplně se od správy statku oddělila lesní správa. Jak již bylo řečeno, od roku 1856 zasílal nadlesní ze Svoru roční zprávy přímo na ředitelství a vedle roční zprávy za rok 1857 je od září toho roku dochovaná skoro úplná řada zpráv měsíčních, jako posílal správce statku. Lesní správa ovšem se statkovou spolupracovala, ač minimálně, jak o tom bude řeč v kapitole o lesních.

Důležitým mezníkem ve vývoji zákupského velkostatku, ale i v životě správce Johana Petterse byla prusko-rakouská válka v roce 1866. Jeden z hlavních proudů pruské armády vnikl tehdy do Čech přes Šluknovský výběžek, tedy přímo přes území bývalého zákupského panství, a tak zdejší císařův majetek byl přímo ohrožen. K problémům došlo nejdříve na přelomu června a července, kdy pruská armáda táhla do vnitrozemí

44/ NA Praha, Ředitelství (1848–1918), i. č. 438, souhrnné hospodářské zprávy českých statků, zpráva za leden 1857.

mí a v Zákupech se na nějakou dobu ubytovala. Podruhé pak obdobná, ale poněkud horší situace nastala na přelomu srpna a září, kdy již vítězná pruská armáda postupně opouštěla Čechy.

Již koncem května toho roku se správce statku dotazoval v Praze na okolnosti možného kvartýrování vojáků, rozumí se našich. Proslýchalo se totiž, že v případě války bude celé okolí obsazeno jezdeckem, které zatím zůstávalo na Frýdlantsku a Jabloncku, ale již se zde jeho zástupci objevovali. Zjistil, že zámek je dle právních norem od jakéhokoliv kvartýrování osvobozen a stejně tak i císařské stáje, netýkalo se to však dalších prostor hospodářského dvora.^{45/} Tato informace však nebyla téměř k ničemu v situaci, kdy oblast obsadili Prusové, což se stalo koncem června. Petters nechal 24. června evakuovat na středočeské císařské statky většinu dobytka a koně a již druhý den v šest hodin ráno přijeli do Zákup první pruštití vojáci z táborů u Jablonného a Brniště rekvírovat jídlo a krmivo. Nejdříve projeli s nataženými karabinami ve všech směrech městečko, aby se přesvědčili, že v něm nejsou žádní naši vojáci, pak se utábořili u silnice do Božíkova a vymohli si od města snídani. Nato žádali po městě oves, rýži nebo hrách, slámu, pivo a topné dřevo. To všechno muselo shromáždit představenstvo města a císařův velkostatek k tomu přispěl hrachem a ovsem. Oba koně, kteří se mezitím vrátili do císařského statku, museli být poskytnuti k odvezení rekvírovaných potravin a krmiva do Brniště. Ačkoliv koním bylo 20–25 let a jeden už byl na jedno oko slepý, museli se podrobit v brništském táboře prohlídce, zdali by nebyli vhodní k vojenskému zabavení. Schopnými služby ovšem uznáni nebyli a v noci se vrátili do Zákup, avšak bez 31 pytlů, které správa statku poskytla.

V noci z 25. na 26. června projela městečkem pruská hlídka a brzy ráno tam napochodovalo 4 000 pruských vojáků různých zbraní. Petters se snažil Prusům vyjít vstříc, ale ihned navštívil velícího plukovníka barona von Raucha a ujistil se, že zámek bude kvartýrování ušetřen. Plukovník projevil pochopení, dokonce prý i úctu k císaři Ferdinandovi, a zámek nebyl ohrožen. Nicméně byly jezdeckem obsazeny všechny prostory hospodářského dvora, včetně kůlen, stodol apod., zabaven oves, seno a sláma a Prusové nechali také porazit zde zbylé dvě krávy. Část zabaveného se dodávala přes představenstvo města, část přímo pruským vojákům na příkaz jejich velitelů.

Další noc následoval poplach, při kterém Prusové na nějakou dobu Zákupy opustili, ale zase se vrátili a ráno začali budovat na zahradní zdi jakési dřevěné lešení jako opevnění. Obyvatelé se v důsledku toho obávali, že zde dojde k bojům, které by nepochybně vedly k požáru dosud převážně dřevěného městečka. Stejně obavy vedly úředníky statku k tomu, aby se uchýlili do dolních prostor zámku (není jasné, míní-li se přízemí, nebo rozsáhlé sklepy). To naopak vyvolalo u Prusů podezření, že zdejší lidé mají jakousi povědomost o možném příchodu naší armády, a začali se chovat nepřátelsky. Vyhrožovali dokonce, že městečko na čtyřech stranách zapálí a zdemolují i zámek. Správci Pettersovi se nakonec podařilo vysvětlit jim skutečnou situaci a již 28. června všichni Prusové Zákupy opustili. Správce konstatoval, že proti sousedním velkostatkům utrpěl ten zákupský mnohem méně škod, ale přesto byl postižen a každý ze zaměstnanců přišel také o část svého majetku. V době obsazení Zákup pruským vojskem se zastavily veškeré polní práce a bylo přerušeno poštovní spojení.^{46/}

Podstatně hůře dopadli v Krompachu, který leží přímo na hranici. Pruštití vojáci tam procházeli od 24. června v několika vlnách a všichni si žádali stravu a krmivo pro koně.

45/ NA Praha, Ředitelství [1848–1918], i. č. 300, výkazy nákladů na ubytování vojska, ..., dopis správy statku z 29. 5. 1866 a odpověď ředitelství z 8. 6. 1866.

46/ NA Praha, Ředitelství [1848–1918], i. č. 300, výkazy nákladů na ubytování vojska, ..., dopisy správy statku z 30. 6. a z 9. 7. 1866. V konceptu odpovědi na druhý z nich se praví, že dopis ze 30. 6. nepřišel, a že se má tedy poslat dodatečně.

K ubytování použili také veškeré prostory tamějšího úředního domu, hospodářského dvora a pivovaru.^{47/}

Protože válečné operace se od konce června přesunuly mimo Zákupsko, mohly v červenci a srpnu proběhnout obvyklé práce a problémy dělalo spíše deštivé počasí na konci července a v první polovině srpna.

Pruská armáda se však do Zákup vrátila 20. srpna, kdy sem napochodoval jeden praporek pomořanských myslivců, další jednotky přibýly ihned po jeho odchodu 31. srpna. Ale už předtím tam přibyl kvartýrující důstojník poručík von Stulpelnagel s několika dalšími, mladými, konvence, a dokonce i nařízení pražské pruské „vlády“ ignorujícími důstojníky. Usadili se přímo na zámku, kde obsadili ve druhém patře byt nejvyššího hofmistra a čtyři sousední pokoje dvorních kněží a v přízemí tři pokoje, jež používali jako jídelny a herny. Potřebovali především zajištění jídla. Po správci statku nejdříve požadovali, aby vydal nájemci hostince Panský dům na náměstí nádobí ze zámku. Když ten to odmítl, chtěli, aby jim bylo jídlo připravováno v jeho domácnosti. To Petters odmítl velmi rázně, především s poukazem na nemoc své manželky. Nakonec tedy důstojníci rozhodli, že pro ně bude vařit nájemce Panského domu v zámecké císařské dvorní kuchyni, kam statek musel dodávat dřevo na topení. Pro mužstvo se vařilo v hospodářském dvoře a na tuto práci byly najaty dvě ženy. Statek tam rovněž dodával dřevo.

V budově předzámčí obsadili Prusové oba pokoje stráží a lampárnu, kterou využívali jako vězení. Nejvíce naplněný byl hospodářský dvůr, kde v tzv. sálové budově (jižní křídlo se stájemi v přízemí) obsadili vojáci patnáct pokojů (po dvou postelích), ve zbytku dvora dalších třináct (zde však po 6–7 postelích). Z toho tři byly zařízeny jako špitál a umístění tam těžce nemocní vojáci, takže zařízení pokojů bylo značně znečištěno. Ve stájích a chlévech hospodářského dvora, včetně stáje dvorní, bylo umístěno přes sto pruských koní. Zámeckému inspektorovi Sahullemu dalo dost práce, aby důstojníky odvrátil od jejich záměru stolovat 24. srpna, ještě i s pozvanými cizími lidmi, v císařské jídelně ve druhém patře.

Na ředitelství statků vyvolalo nevoli zejména použití císařské dvorní kuchyně v zámku k vaření pro důstojníky. Zastupující ředitel Bertel tvrdil, že důstojníkům šlo hlavně o zajištění jídla, a když se o ně nepostarali úředníci statku, napadlo je použít dvorní kuchyni. Snad smířlivější byl císařův intendant František Geringer, který k výtce poznamenal pouze to, že ji bere na vědomí a že zařízení pokojů pro nemocné se má pečlivě vyčistit a z toho příslušenství postelí poté darovat „osobám mimo zámek“.^{48/}

Prusové opustili definitivně Zákupy 6. září. Válečné události léta 1866, včetně výtky ředitelství, že neuhlídala císařskou dvorní kuchyni, nepochybně neblaze zapůsobily na zdraví Johana Petterse. Zřejmě poslední ránu mu dala smrt jeho manželky Marie 10. prosince 1866 (je tedy zřejmé, že v době pruské invaze byla skutečně nemocná a nemohla se o důstojníky starat).^{49/} Ještě 6. ledna 1867 odeslal měsíční hlášení za prosinec, ale pak onemocněl a úřadoval za něj důchodní František Fanta.^{50/} Petters se již neuzdravil a od 1. července 1867 byl dán do penze.^{51/}

Zůstal ve styku se svými bývalými kolegy a známými ode dvora. Jeden z úředníků kanceláře úřadu nejvyššího hofmistra císaře Ferdinanda Leopold Poche, který dříve také působil u zákupské správy statku, napsal 7. února 1872 v dopise zámeckému inspek-

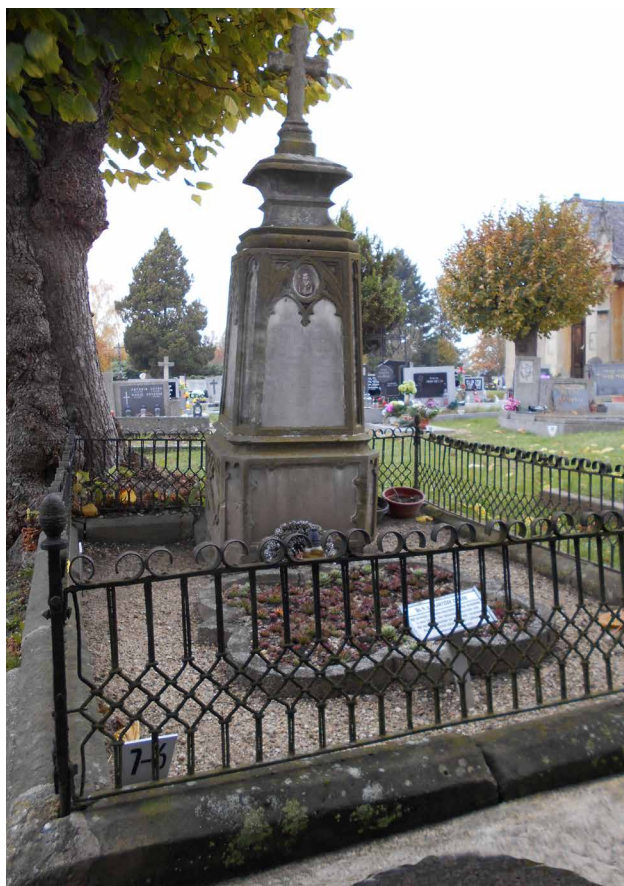
47/ NA Praha, Ředitelství (1848–1918), i. č. 300, výkazy nákladů na ubytování vojska, ..., dopis správce (?) Danzera z Krompachu ze 30. 6. 1866, připojený jako příloha k dopisu správce zákupského statku z téhož dne.

48/ NA Praha, Ředitelství (1848–1918), i. č. 300, výkazy nákladů na ubytování vojska, ..., dopis správy statku z 11. 9. 1866 s přílohou zámeckého inspektora z 10. 9. 1866 a připsanými odpověďmi J. Bertela ze 14. 9. 1866 a F. Geringera ze 17. 9. 1866.

49/ SOkA Česká Lípa, AM Zákupy, i. č. 50, obyvatelská kniha Zákup od r. 1855, fol. 66.

50/ NA Praha, Ředitelství (1848–1918), i. č. 438, souhrnné hospodářské zprávy českých statků, zprávy za leden–červen 1867.

51/ NA Praha, Ředitelství (1848–1918), i. č. 206, kvalifikační tabely administrativních, hospodářských a lesních zaměstnanců a zřízenců.

Obr. 8. Náhrobek správce zákupského statku Františka Zenkera na hřbitově v Zákupích (foto autor 2021).

torovi Sahullemu do Zákup: „Mé relace o našem dobrém příteli Pettersovi jsou uzavřeny; byla mu dopřána spása; jeho rakev leží u rakví obou jeho dětí.“^{52/} Je tedy zřejmé, že po ztrátě manželky ztratil také děti a v poslední době před svou smrtí byl patrně nemocný. Bohužel předchozí dopisy, které obsahovaly zmíněné „relace“ se nedochovaly (nebo dosud nebyly objeveny).

Novým správcem statku se stal František Zenker (obr. 8). Narodil se na bývalém panství Ostrov, jež náleželo velkovévodům toskánským (ale nikoliv k oněm toskánským statkům, které zdědil císař Ferdinand) 26. února 1814, v době nástupu mu tedy bylo 53 let. Službu nastoupil od 1. června 1829 na tehdejší panství Kácov u obročního úřadu, a jak bylo obvyklé, prošel různými funkcemi na různých panstvích toskánských velkovévodů. V Zákupích působil již dříve, a to od 31. ledna 1837 do 14. dubna 1839 jako písař duchodního úřadu a ve stejné funkci byl pak přeložen do Ploskovic. V Zákupích se znovu objevil již po zrušení poddanství a převzetí statků císařem Ferdinandem, a to 10. února 1851, už jako duchodní a setrval zde do 7. dubna 1853. Byl hodnocen zejména jako dobrý účetní, ale méně dobrý pro hospodářskou správu. Toto hodnocení ovšem pochází z roku 1856, takže v následujících letech měl možnost se ještě potřebně doučit.^{53/}

Bohužel není jisté, kde přesně Zenkerovi bydleli, nepochybně ale v zámeckém areálu. František Zenker tu žil se svojí manželkou Johanou, o šestnáct let mladší, syny Františkem a Vojtěchem (Adalbertem) a dcerami Johanou a Annou.^{54/}

Na způsobu vedení statku se nic zásadního nezměnilo, stejně tak co se týče složení zaměstnanců. Zenker také nadále podával každý měsíc zprávy na ředitelství a ředitel, nyní už Josef Bertel, na ně odpovídal.

Hned v roce 1868 došlo k reorganizaci státní správy, která spočívala zejména v definitivním oddělení okresních soudů od okresních úřadů. Na Českolipsku byl nastolen podobný stav jako před rokem 1855, tedy obnoven „velký“ politický okres Česká Lípa a ponechány dosavadní soudní okresy. Z hlediska zákupského velkostatku došlo k podstatné změně v tom, že soudní okres Cvikov byl nyní podřízen politickému okresu Jablonné. Správa statku musela tedy často jednat se dvěma okresními hejtmanstvími – pro Zákupsko s českolipskými, pro Krompašsko s jablonským.^{55/} Místo duchodního kontrolora převzal po Františku Fantovi od 15. října 1868 Julius Wolf a patrně zde setrval až do konce sledovaného období.

52/ Aschenbrenner 2011, s. 457. Tam i příslušné odkazy.

53/ NA Praha, Ředitelství (1848–1918), kvalifikační tabely administrativních, hospodářských a lesních zaměstnanců a zřízenců.

54/ SOKA Česká Lípa, AM Zákupy, i. č. 54, obyvatelská kniha Zákup od roku 1860, fol. 88.

55/ Sovadina 1998, s. 63–67, 70–71.

POUŽITÉ PRAMENY

Národní archiv (NA) Praha

Ředitelství císařských soukromých a rodinných statků v Praze (1848–1918)

Ředitelství císařských soukromých a rodinných statků v Praze – knihy (1520–1910/1926/)

Úřad nejvyššího dvorského hofmistra císaře Ferdinanda v Praze (/1804/1848–1884)

Státní oblastní archiv Litoměřice – pobočka Děčín

Velkostatek (Vs) Zákupy

Státní okresní archiv (SOkA) Česká Lípa

Archiv města (AM) Cvikov

Archiv města (AM) Zákupy

POUŽITÁ LITERATURA

Aschenbrenner, M. 2011: Ferdinand V. a jeho dvůr v korespondenci svých úředníků, *Bezděz* 20, s. 447–460.

Aschenbrenner, M. 2015: Dvůr císaře Ferdinanda Dobrotivého a císařovny Marie Anny v Čechách (1848–1884), Česká Lípa.

Aschenbrenner, M. 2022: Zámky okresu Česká Lípa, Česká Lípa.

Černý, V. 2017: Jednání říšského sněmu r. 1848 o zrušení poddanství, In: *Seriózní historik a archivář v záři zeleného čtyřlístku. Pocta doc.*

PhDr. Václavu Černému, Praha, s. 228–250

Kalinová, G. - Hnojil, A. 2016: Malostranský hřbitov, historie a současnost, Praha.

Koblasa, P. 2019: C. a k. soukromé a rodinné statky za vlády císaře Františka Josefa I., Praha.

Palacký, F. 2019: *Popis království Českého*, Brno.

Sitenský, F. a kol. 1905: *Hospodářský slovník naučný I*, Praha.

Sovadina, M. 1998: *Správní vývoj Českolipska*, Česká Lípa.

Sovadina, M. 2022: *Iniciativa Zákup ve správní reformě v letech 1848–1850*, *Bezděz* 11, s. 121–129.

RESUMÉ

Das Großgut Zákupy im dritten Viertel des 19. Jahrhunderts 1. Teil: Entstehung, Form, Angestellte

Martin Aschenbrenner

Durch einen Vertrag von 1803 zwischen Kaiser Franz II. und dem Herzog von Bayern ging der ausgedehnte Güterkomplex der bayerischen Herzöge in Böhmen (die sogenannten pfalz-bayerischen Güter) an den toskanischen Zweig der Habsburger (Ferdinand III., nach ihm Leopold II.) über. Mit dem Tod der Tochter von Kaiser Franz II. und der Witve von Kaiser Napoleon I., Marie Louise, im November 1847 fielen diese (nun sog. toskanischen) Güter in Böhmen, einschließlich Zákupy, gemäß den Verträgen des Wiener Kongresses an den damals regierenden Kaiser Ferdinand V. Es wurde sofort eine Kommission eingesetzt, die diese Güter im Namen der beiden Monarchen übergeben und übernehmen sollte. Die Mitglieder der Kommission mussten sich zunächst darüber einigen, in welchem Rechtsverhältnis die toskanischen Großherzöge zu diesen Gütern standen. Sie einigten sich darauf, dass sie die Nutzer waren, infolgedessen mussten die einzelnen Verwaltungen der Güter und danach die Zentralverwaltung einen finanziellen Vergleich des Zustands dieser Güter im Jahr 1815 und im Oktober 1847 erstellen. Das Ergebnis waren 349 418 Gulden 18 Kreuzer konventioneller Währung zugunsten des Großherzogs von Toskana (der Kaiser zahlte später 350 000 Gulden auf der Grundlage der Konvention von 1854). Davon entfielen 64 880 Gulden 17 1/2 Kreuzer auf das Gut Zákupy. Kaiser Ferdinand wurde im Oktober 1848 formell Eigentümer dieser Güter, aber die Verbuchung fand erst am 31. Dezember 1849 statt.

Im Januar 1850 änderte Kaiser Ferdinand den Namen der Zentralstelle für die Verwaltung der Güter von „Administration der toskanischen Güter“ in „Direktion der Güter Seiner Hoheit Kaiser Ferdinands“ und ernannte JUDr. Wolfgang Prokop Polák zum Direktor, der auch sein gesetzlicher Vertreter war. Die volle Befugnis zur Verwaltung des kaiserlichen Vermögens und damit der Güter erhielt Graf Clemens Brandis, der Obersthofmeister Kaiser Ferdinands, und nach dessen Rücktritt 1856 der Schwager des Kaisers (Witwer von Marie Louise) Graf Karl Rhenatus Bombelles. Im Frühjahr 1855 betraute der Kaiser seinen „Intendanten“ Franz Geringer mit der Verwaltung des Besit-

zes und die Befugnisse des Obersthofmeisters blieben eher formal. Dies führte Ende Oktober 1855 zum Rücktritt des Grafen Bombelles vom Amt und zur Ernennung eines neuen Obersthofmeisters, des Freiherrn Paul von Airoldi. Die Verwaltung des Besitzes verblieb in den Händen von Franz Geringer.

Im Dezember 1854 entließ der Kaiser auch den Direktor der Güter, Herrn Polák, (mit Entlohnung und Ehrungen), da er der Meinung war, dass er mit externen Rechtsanwälten auskommen könnte und einen Wirtschaftsexperten für die Verwaltung der Güter benötigte. Er setzte Lambert Senft als Direktor ein, der 1866 von Josef Bertel abgelöst wurde.

Die Herrschaft Zákupy bestand aus einem Teil rund um Zákupy und einem größeren Teil bei Cvikov, der von Krompach aus verwaltet wurde. Zum Zeitpunkt der Übernahme betrug die Fläche des kaiserlichen Besitzes dort 5.821,03 ha, wovon 4.006,06 ha auf den Krompacher Teil entfielen (Nutzland = Felder, Wiesen, Gärten, Weiden, Teiche). Die Flächen befanden sich in den Katastern der beiden kleinen Städte und aller Dörfer, die bis 1848 zur Herrschaft Zákupy gehörten, mit Ausnahme von Častolovice und Kunratice. Die größte Fläche nahmen die Wälder ein. Die unproduktiven Flächen (Bauland, Flüsse, Bäche, Straßen) waren unbedeutend.

Die Verwaltung des Gutes wurde im Jahr 1850 stabilisiert, als die Übertragung der Verwaltung des Gutes an die staatlichen Behörden und Gerichte endete. An der Spitze der Gutsverwaltung standen der Gutsverwalter (früher der Oberbeamte), der Steuereinnahmer und der Verwalter des Krompacher Teils des Guts. Jeder dieser drei Beamten hatte einen Schreiber oder einen Assistenten (mit wechselnden Titeln), außerdem gab es in Zákupy und wahrscheinlich auch in Krompach einen Bürodienner. Auf dem Hof arbeiteten der Oberdrescher, der Gutsaufseher mit der Gutsaufseherin, denen die Angestellten der Ställe und Stallungen unterstellt waren: ein Kuhhirte, 4 Pferdeknechte, 2 Ochsenknechte und 5 Mägde für die Kühe. Das Dienstpersonal bildeten der Wasserleiter und die Pfortner. Der Chirurg (später Arzt), der Schornsteinfeger und der Uhrsteller hatten hier nur Nebenbeschäftigungen. Im Garten waren ein Gärtner und zwei Gehilfen beschäftigt, kurzzeitig auch ein Wärter. Als Kaiser Ferdinand das Schloss Zákupy als Sommerresidenz auserwählte, wurden drei Stellen für die Verwaltung des Schlosses geschaffen.

Als Schlossverwalter wechselten sich in diesem Zeitraum Peter Grömling (bis 1856, pensioniert, gestorben 1881 in Prag), Johann Petters (1856–1867, pensioniert, gestorben 1872 in Prag) und Franz Zenker ab.

ABBILDUNGEN

Abb. 1. Napoleon II., genannt Orlik, nach dem Tod seines Vaters in Franz Joseph Karl umbenannt (Sammlung des Autors).

Abb. 2. Ferdinand V. der Gütige, Kaiser, König von Böhmen und Ungarn 1835–1848, Besitzer des Großgutes Zákupy 1848–1875 (Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Übersichtband, 2. Abtheilung, Wien 1887, S. 245).

Abb. 3. Die Lage des oberen Teils (gelb) und des unteren Teils (blau) der Herrschaft Zákupy innerhalb des Bezirks Česká Lípa nach dem Stande im Jahr 1847 (Zeichnung von J. Panáček).

Abb. 4. Die Unterschrift des Verwalters des Guts Zákupy Peter Grömling (Nationalarchiv Praha, Direktion 1848–1918, Inv.-Nr.1).

Abb. 5. Der Vorhof des Schlosses Zákupy, in dem bis 1848 die Angestellten des Schlosses (einschließlich der pensionierten Angestellten und Witwen) ihre Wohnungen hatten (Foto Autor 2021).

Abb. 6. Umschlag des Rechnungsbuches - Handbuch der Ausgaben für das Jahr 1856 (Staatliches Regionalarchiv Litoměřice - Filiale Děčín, Vs Zákupy, Inv.-Nr. 828).

Abb. 7. Die Unterschrift des Verwalters des Guts Zákupy Johann Petters (Nationalarchiv Praha, Direktion 1848–1918, Inv.-Nr. 219).

Abb. 8. Grabstein des Verwalters des Guts Zákupy Franz Zenker auf dem Friedhof in Zákupy (Foto Autor 2021).

Übersetzt von Petra Sochová